

У К Р А Ї Н С Ь К А Ю Р И Д И Ч Н А
А К А Д Е М І Я

На правах рукопису

КИРИЧЕНКО Володимир Євгенович

П РА В О В А Р Е Г Л А М Е Н Т А Ц І Я С Е Л Я Н С Ь К О Г О З Е М Л Е В О Л О Д І Н Н Я
І З Е М Л Е К О Р И С Т У В А Н Н Я В У К Р А Ї Н І Н А П Р И К І Н Ц І Х І Х -
П О Ч А Т К У Х Х С Т О Л І Т Ь

Спеціальність І2.00.01 - теорія і історія держави
і права; історія політичних і правових вчень

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків 1992

00819928 (.)

Дисертація виконана на кафедрі історії
Української юридичної академії

- Науковий керівник - доктор юридичних наук, професор
РОГОЖИН Анатолій Йосипович
- Офіційні опоненти - доктор юридичних наук, професор
ПОТАРИКІНА Лідія Луківна
- кандидат юридичних наук, старший
науковий співробітник
ЧЕХОВИЧ Валерій Анатолійович
- Ведуча організація - економіко-правовий факультет
Донецького державного університету

Захист дисертації відбудеться "___" _____ 1992 р.
о ___ годині на засіданні спеціалізованої ради Д 068.25.01
по захисту дисертації на здобуття вченого ступеня доктора
юридичних наук при Українській юридичній академії за адре-
сов: ЗІ0024, м.Харків, вул. Пушкінська, 77.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Україн-
ської юридичної академії

Автореферат надіслано "___" _____ 1992 р.
Вчений секретар спеціалізованої ради
доктор юридичних наук, професор

Ч.Н.Азимов

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Сьогодні, коли в наслідок руйнування тоталітаризму починає відновлюватися українська державність, серед багатьох завдань доводиться вирішувати проблеми, які недостатньо вдало чи зовсім погано здійснені у минулому тими державними утвореннями, до складу яких тривалий час належала Україна. А це у свою чергу вимагає всебічного вивчення історичного досвіду, тим паче, що в основі багатьох радянських досліджень минулого лежав кон'юнктурний підхід, викликаний ідеологічним тиском.

Серед таких проблем велике значення має історія правового регулювання аграрних відносин в Україні. Пошуки оптимальної моделі господарювання на землі за умов формування ринкової економіки, заснованої на нових законах про землю, про власність, про фермерське господарство, не повинні відбуватися без урахування історичної практики. Треба тільки відділити і відкинути зайве і непотрібне. Виявляти помилкові рішення у минулому - теж важливе завдання історико-правової науки.

Знаменною епохою в історії розвитку селянського землеволодіння та землекористування в Російській імперії, і зокрема в Україні як регіоні, який посідав у країні провідне місце на шляху розвитку капіталістичних відносин, є період з кінця XIX століття до Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. Це був час, коли урядова аграрна політика зайняла значною мірою протилежну позицію відносно раніш пануючої системи земельних відносин. У результаті в Україні на цей час поширюються землевпорядні заходи по боротьбі з недоліками черезсмужного землекористування, а хуторське господарство стає урядовим ідеалом земельної перебудови селянського

побуту.

Ці заходи одержали своє закріплення в імперським законодавстві й диктувалися перш за все політичними мотивами, необхідністю боротьби з революційним рухом. Але й з економічної точки зору вони були раціональні. Гаслом того часу було скасування общини, і впровадження дрібної власності, що й отримало своє здійснення у правовому визнанні подвірного володіння у безпередільних громадах і в закріпленні черезсмужних наділів у приватну власність у передільних общинах. Як наслідок цього процесу з його духом дрібної власності відбувався перерозподіл земель у порядку їх мобілізації та виділення сильного власницького господарства, яке протистоїть общинній масі селянства з його вічними пошуками земельних прирізків та аграрною революційністю.

Не можна сказати, що зазначені питання не отримали свого освітлення у літературі. Існує багата історіографія цієї проблеми. Аграрне питання перебувало в центрі уваги російської громадськості протягом всієї епохи капіталізму. Дореволюційна література була представлена перш за все працями офіційно-консервативного, буржуазного, дрібнобуржуазного і марксистського напрямків, серед яких виділяються насамперед праці таких істориків та економістів, як В.Л.Воронцов, О.Є.Воскресенський, О.М.Зак, К.Р.Качаровський, В.О.Косинський, Д.П.Семенов, О.Скворцов, Л.В.Ходський. Ці роботи містили численні матеріали по різних регіонах Російської імперії.

Особливий інтерес для дисертаційного дослідження являють собою роботи, присвячені земельним відносинам у губерніях України. Насамперед цінними, у цьому відношенні є праці земських статистиків, добре обізнані з життям сучасного їм села. Такими, зокрема, постають аналітичні огляди М.В.Раклицького, присвячені землеволодінню Полтавської губернії. Не менш цікаві праці В.І.Фролова по

діяльності полтавського відділення Селянського поземельного банку, а також двотомна праця О.О.Русова по Чернігівській губернії. В основу їх досліджень покладено багатий статистичний матеріал; підрахунки виконані вельми сумлінно.

Серед праць дореволюційних юристів, які так чи інакше торкалися проблеми правового регулювання аграрного розвитку, слід назвати труди О.Л.Білимовича, М.Ф.Владимирського-Буданова, П.С.Єфіменка, О.О.Кареліна, О.О.Кауфмана, К.Р.Кочаровського, О.Є.Лосицького, І.Г.Оршанського, О.О.Риттіха, І.М.Страховського. У своїх дослідженнях ці автори з різних позицій підходили до висвітлення аграрної проблеми, як правило, усі їх розробки велись у загальноімперським масштабі. Виняток становить робота О.О.Леонтьєва, який опробував простежити особливості законодавства про селян у національних регіонах Росії, в тому числі в Україні, а також труди О.Ф.Кистяковського про малоросійське право.

Значний внесок у дослідження процесу розвитку капіталізму в сільському господарстві зробили труди В.І.Леніна як юриста, політика-революціонера і, найголовніше, як сучасника. У той же час у В.І.Леніна, на жаль, переважав гіпертрофований класовий підхід до аналізу та оцінки аграрного ладу в Росії.

Становлення марксистсько-ленінської історичної та історико-правової школи, що досліджувала проблеми аграрних відносин, проходило за умов гострої боротьби з іншими напрямками аграрної думки. Все, що суперечило поглядам Маркса і Леніна, заперечувалось і придушувалось. Різкої і не завжди ґрунтовної критики за немарксистський підхід до освітлення соціально-економічного розвитку України завдала двотомна монографія М.Є.Слабченка "Матеріали до економічно-соціальної історії України ХХ століття", опублікована наприкінці 20-х років.

У центрі досліджень радянських вчених були питання класової боротьби, а земельні відносини цікавили їх лише як тло, на якому розгорталася ця боротьба. Багато такого роду публікацій з'явилося у зв'язку з двадцятиріччям першої російської революції, в тому числі й спеціально присвячених Україні. Майже у всіх цих працях наводяться уривчасті, фрагментарні дані про землеволодіння і землекористування зазначеного періоду з тим, щоб показати предумови і причини селянського революційного руху. Такого ж роду інформація зустрічається і в деяких публікаціях про селянські зворушення узв'язку з реформою 1861 р.

Великий внесок у дослідження аграрних відносин в Україні переформленої епохи зробив В.П.Теплицький. На численному фактичному матеріалі він простежив хід реформи 1861 р. і розвиток капіталізму у сільському господарстві України. Але монографія В.П.Теплицького торкається стількох багатьох питань, що власне землеволодінню і землекористуванню у ній відведено мало місця, а аналіз правового матеріалу зовсім відсутній.

Значно більше даних з історії землеволодіння і землекористування в Україні періоду капіталізму міститься у працях О.Д.Введенського, Ф.Є.Дося і О.Г.Михайлюка. З їх досліджень почалося заповнення прогалин у вивченні селянського землеволодіння і землекористування в Україні. На жаль, зазначені автори також мало уваги приділяли дослідженню правових відносин у сфері землеволодіння і землекористування.

Важливе стимулююче значення у вивченні розглядуваних у дисертації проблем мало регулярне /починаючи з 1958 р./ проведення сесій Всесоюзного симпозіуму по вивченню проблем аграрної історії, видання нових історичних наукових журналів, розширення у роки "хрущовської відлиги" допуску до архівосховищ.

Вагомим внеском у дослідженні еволюції аграрних відносин капіталістичної Росії стали фундаментальні праці С.М.Дубровського, П.М.Першина і особливо О.М.Анфимова, які містили аналіз окремих правових питань.

У 70 - 80-х роках більше уваги приділяється вивченню розвитку капіталізму у сільському господарстві окремих регіонів країни. На жаль, дещо відставали у цьому вчені України.

І все ж у цей час з'явилася низка цінних досліджень з історії аграрного ладу України. Серед них треба відзначити дослідження Ф.П.Кунцевича, О.І.Мамалиги, Л.Г.Мельника, І.О.Пшука, С.А.Секиринського і П.П.Теличука, які вивчали аграрні відносини на Правобережжі і на Півдні України. У вивченні Лівобережжя України значний внесок був зроблений дисертаційним дослідженням А.М.Авраменка. Активізувалися дослідження селянської міграції у період капіталізму.

Безумовний інтерес викликає стаття К.Б.Литвака - перша праця з проблем аграрного капіталізму на Лівобережній Україні, у якій використані методи математичної статистики і ЕОМ. Лінія комп'ютерної обробки масових джерел була продовжена у матеріалах радянсько-американських симпозіумів. Це дозволило авторам отримати різноманітні характеристики процесів які вивчаються, але правовий аналіз у цих працях відсутній.

Останнього часу у зв'язку з революційними змінами, що відбулися у нашій країні, різко загострилося аграрне питання, внаслідок чого зріс громадський інтерес до даної проблеми. Сторінки газет та журналів зарябли історичними публікаціями, автори яких преслідують політичні інтереси, дуже віддалені від наукового розуміння питання, яке дискутується, а іноді навіть грішать вигадками й дезінформацією. У масовій свідомості історія постає настільки хиткою і невизначеною, що всі її пояснення почали виводити з сьогоденних

проблем. За цих умов особливо значимим для вивчення історичної правди був вихід у світ книги радянського історика А.Я.Авреха, який тривалий час розробляв столипінську тематику, під назвою "П.А.Столипін і доля реформ у Росії".

При підготовці дисертації були використані і деякі праці зарубіжних істориків, серед яких треба відзначити монографію професора Мідлберійського коледжу Девіда Мейсі - підсумок п'ятнадцятирічного дослідження. Ця праця охоплює відрізок історії Росії з 1861 до 1906 рр.

Що стосується досліджень безпосередньо в галузі аграрного права Російської імперії /як імперського так і звичаєвого/, то їх дуже мало. Ще більше відчувається нестача вивченості правового регулювання аграрних відносин у губерніях України. Серед небагатьох праць, які порушують дану тематику, слід відзначити деякі дослідження у галузі кодифікації дореволюційного права України О.П.Ткача, а також працю О.Б.Дубровіної "Механізм управління, суспільний лад і право України періоду імперіалізму і буржуазно-демократичної революції /1900-1917./".

Ураховуючи недостатню розробленість історії правового регулювання селянського землеволодіння і землекористування в Україні наприкінці ХІХ - на початку ХХ століть, а також актуальність, наукове і практичне значення даної теми, дисертант поставив перед собою за мету вперше в історико-правовій літературі підготувати комплексне, цільне, систематизоване на основі хронологічного порядку дослідження відзначеної проблеми. Саме у такому підході перш за все виявляється новизна дисертації.

Нові висновки і положення, яким притаманні елементи наукової новизни були отримані внаслідок аналізу дисертаційного матеріалу. Вони й виносяться на захист, а саме:

- в основі нормативної бази регулювання селянського землеволодіння і землекористування в Україні на рубежі XIX і XX століть лежав пакет законодавчих актів реформи 1861 р., який поряд з загальноросійськими нормами містив законодавчі акти, що регулювали земельні відносини тільки в українських губерніях. Ці імперські закони про селян визначали головні питання землеволодіння і землекористування і носили у більшості загальний характер, деталізувалися з урахуванням місцевої специфіки звичаєвим українським правом. У дисертації вперше показані сполучення і взаємодія норм загальноімперського селянського і українського звичаєвого права, які разом утворювали відокремлений від загальноцивільного імперського законодавства і притаманний Україні правовий інститут - селянське право;

- російський уряд, прагнучи домогтися уніфікації правового регулювання на всій території імперії, намагався поступово обмежити і нарешті зовсім виключити застосування норм звичаєвого права, які закріплювали своєрідність у правовому становищі сільського населення з часів його входження до складу Росії. Ця теза, обґрунтована в значній мірі новими архівними та іншими малозвісними матеріалами. Вказана тенденція у розвитку права особливо яскраво простежується у XIX - на початку XX ст.ст. Але цей процес стримувався тим, що повна відмова від норм звичаєвого права, привела б до поширення на селян загальноцивільних законів, що у свою чергу порушило б стану ізоляцію селян, а цього правлячі кола допустити не могли;

- формування єдиного селянського стану на Україні за умов ставлення буржуазних відносин відбувалося під впливом загальноімперських норм, які змінювали правове становище окремих розрядів селянського населення. Внаслідок суб'єктами селянського землеволо-

діння і землекористування стали сформований стан сільських обивателів і сільські громади. Регулювання цього процесу виключно російським законодавством пояснюється тим, що формування єдиного селянського стану було одним з основних пунктів урядової аграрної політики. Норми звичаєвого права не поширювалися на цей процес, бо вони носили консервативний характер і сприяли збереженню внутріштанових препоп серед селян;

- на початку ХХ століття у володінні й користуванні українських селян знаходилися надільні й приватновласні землі. Використання надільної землі здійснювалося в обшинній та подвірньо-участковій формах, головні положення яких регулювалися російським законодавством про селян. Лише окремі їх аспекти /успадкування, опіка, піклування та ін./ ще регламентувалися нормами звичаєвого українського права, яке враховувало і відображувало місцеві особливості при вирішенні цих питань;

- подвірньо-участкова форма землеволодіння, встановлена у низці українських губерній Малоросійським положенням 1861 р., мала менше правових обмежень стосовно селян, які користувалися земельними наділами, і надавала перевагу перед обшинною формою землеволодіння. У той же час всі форми селянського землеволодіння і землекористування здійснювалися у межах такої адміністративно-господарської структури, як сільське товариство /громада/. Воно поставало стримуючим фактором на шляху розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві України і країни в цілому;

- намагаючись і правовими заходами розрядити напружену революційну обстановку на початку ХХ століття, стрижнем якої було аграрне питання, влада активізувала розробку законопроектів, покликаних змінити становище у сільському господарстві імперії.

Законотворча діяльність відбувалася у складній політичній боротьбі різноманітних угруповань правлячих кіл, по суті без урахування інтересів селян, а також інтересів та особливостей національних регіонів імперії, зокрема України;

- столипінські укази утворили новий правовий режим на надільних землях, який окасував законодавчі препони на шляху виходу із сільських громад та утворення селянами одноосібних відрубних і хуторських господарств. У дисертації з залученням архівних матеріалів відзначені позитивні й негативні аспекти нового аграрного законодавства стосовно до України у галузі землеволодіння і землекористування, реорганізації умов кредитування сільського населення і організації переселення селян до Сібиру і Азіатських районів країни;

- на українському історично-правовому матеріалі, що містить елементи новизни, показаний насильницький характер проведення столипінської реформи. Такий підхід викликав опір з боку середніх і найбільш вбогих верств селянства, особливо в тих українських губерніях, де громадські засади були ще в силі;

- за законами Російської імперії прийняті у надзвичайному порядку та вже чинні столипінські укази надходили на розгляд та затвердження Державної думи. Український депутатський корпус III Державної думи не відрізнявся єдністю підходів до обговорюваної проблеми. Депутати, які представляли інтереси крупних українських землевласників /які встигли обуржуазитися/, беззастеречно підтримали перебудову на селі, що проводилася урядом. Таку ж позицію займали і заможні селянські депутати. Більшість же депутатів від селян України вважала, що столипінські укази не вирішували основного питання - ліквідації селянського малоземелля;

- відносний успіх столипінської аграрної реформи в Україні /понад 30% українських селян відокремились на хутори та відруби,

в той час як по губерніях центральної Росії ця цифра становила лише 10%/ пояснюється тим, що укази закріпили частково вже існуюче в українських губерніях положення в аграрному ладі. Для більш поширеної і глибокої реалізації задуманих П.А.Століпіним перетворень необхідний був час, якого історія йому не дала.

Вирішення поставлених перед дисертацією завдань викликало потребу притягнення значної більшості різноманітних джерел: опублікованих і архівних матеріалів, законодавчих актів і матеріалів офіційного діловодства, сенатської і судової практики, мемуарів, періодичного друку.

Важливим джерелом у вивченні селянських поземельних правовідносин стало законодавство Російської імперії, опубліковане в офіційних виданнях /"Повне зібрання законів Російської імперії" і "Звід законів Російської імперії"/. Суттєву допомогу подали різні довідкові зводи законодавчих актів, а також узаконень і розпоряджень уряду. Велике значення для визначення офіційного погляду на тлумачення тих чи інших положень закону, мали зібрання рішень Сенату.

Безсумнівну допомогу в з'ясуванні ходу парламентських слухань аграрних проектів в II і III Державних думах, а також у визначенні ролі українських депутатів у цій роботі надали стенографічні звіти сесій Державних дум, огляди діяльності комісій і відділів.

При визначенні питань про роль і місце звичаєвого права у регулюванні селянських земельних відносин використовувалась програма, видана спеціальною Комісією по вивченню юридичних звичаїв при Російському географічному товаристві. Особливий інтерес у цьому плані становлять два випуски узагальнень судової практики, яка ґрунтувалася виключно на застосуванні норм українського звичаєвого права /під редакцією В.В.Іванова/.

Особливу актуальність і значення у дослідницькій роботі має

пошук первинних матеріалів у архівних фондах, що дозволяє уточнити попередні публікації і підвищити інформаційну віддачу дисертації. Так, у Центральному Державному Історичному Архіві у Санкт-Петербурзі, а потім і у державному архіві Харківської області вдалося виявити раніше не опублікований циркуляр Міністра внутрішніх справ П.А.Столипіна від 16 червня 1910 р. № 44 "З хуторян, які мешкають у найближчому один від одного сусідстві, може бути утворена розпорядженням Губернського присутствія адміністративна сільська громада". Архівні матеріали дозволили узагальнити практику застосування волосними судами норм звичаєвого права.

У центральних і місцевих архівах зберігаються й інші різного виду документи з історії землеволодіння і землекористування селян: справи казенних палат про стягнення окладних зборів, їх звіти й різні відомості, кріпацькі книги і картотеки старших нотаріусів окружних судів, матеріали судової практики, доповідні і пояснювальні записки державних службовців.

У роботі використані документи з фондів наступних архівів: Центрального Державного Історичного Архіву Росії; Центрального Державного Історичного Архіву України у м. Києві; Державного архіву Київської області; Державного архіву Харківської області.

Методологічною і теоретичною основою дослідження є діалектико-матеріалістична теорія пізнання. Широко використані загальнонаукові і спеціальні методи. Для аналізу законодавчих та інших нормативних актів, а також узагальнення юридичних звичаїв і практики, формулювання визначень, пропозицій і висновків застосовувалися логічний, історичний і порівняльно-правовий методи.

Теоретична і практична вагомість наукових результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що матеріали і висновки, сформульовані у роботі, можуть бути використані в процесі подальшого

дослідження державно-правових проблем аграрної історії України початку ХХ ст. Окремі положення дослідження можуть бути враховані при удосконаленні чинного аграрного законодавства. Результати роботи будуть корисними при підготовці підручників і навчальних посібників з історії держави і права України.

Апробація результатів дослідження проведена насамперед завдяки публікаціям. Налічується п'ять публікацій по темі дисертації. Підсумки розробки проблеми, окремі результати й узагальнення розглядалися на науково-практичних конференціях, засіданнях кафедри історії держави і права Української юридичної академії і методологічних семінарах, знайшли своє відображення у відповідному курсі лекцій і семінарських заняттях, у методологічних матеріалах для студентів юридичних вузів.

Дисертація ґрунтується на проблемно-хронологічному принципі викладення. Робота складається з вступу, чотирьох глав, висновку й додатку.

З М І С Т Р О Б О Т И

У Вступі охарактеризована актуальність теми дисертації, ступінь її дослідження в історичній та правовій літературі, визначені мета й завдання, сформульовані ті з отриманих у процесі дослідження теоретичні висновки та положення, яким, на думку автора, притаманна новизна і які виносяться до захисту, дана характеристика практичного значення праці та інформація про результати її апробації, показана структура дослідження.

Перша глава "Правові основи селянського землеволодіння і землекористування в Україні до революції 1905-1907 рр." присвячена систематизації й аналізу правової основи земельних відносин, яка об'єднала у собі російське селянське законодавство й українське звичаєве право. Раніше в літературі на такому детальному рів-

ні систематизація й аналіз селянського права, яке чинилося в Україні у зазначений час, не провадилось.

Основу нормативного регулювання аграрних відносин в Україні на рубежі XIX-XX століть, складали російські загальноімперські законодавчі акти, видані 19 лютого 1861 р. і відомі як селянська реформа, а також ухвалені у 1866 р. положення про державних селян.

Проведений правовий аналіз підготовчих матеріалів реформи 1861 р., а також II Положень, які становно обмежили селян, свідчить про прагнення авторів реформи до застосування норм цивільного права стосовно до селянської землі. Зазначене прагнення не відповідало інтересам дворянського стану, тому що наслідком його здійснення стало б зрівнення селян у правах з крупними приватними землевласниками. Саме цим пояснюється нереалізація згаданого прагнення і відсутність у Положеннях 1861 р. приватно-власних конструкцій права на землю, які повинні були б мати місце при застосуванні цивільних норм до надільного землеволодіння. Визначивши у законодавстві другої половини XIX ст. багато ключових моментів селянського побуту, правлячі кола у той же час не відкрили простору для розвитку буржуазних форм землеволодіння і землекористування.

Аналіз загальноімперських нормативних актів у дисертації провадився насамперед з точки зору з'ясування юридичних питань селянського землеволодіння і землекористування в українських губерніях. З законодавчого пакету реформи 1861 р. при регламентації питань землеволодіння і землекористування на Україну поширювались: Маніфест 19 лютого, п'ять загальних положень, а також три місцевих положення, які враховували специфіку українських регіонів імперії /Малоросійське місцеве положення, Місцеве положення Південно-Західного краю/. Вони і визначали для України підстави наділення зе-

млею, форми селянського землеволодіння і землекористування.

Суттєвим додатком до законодавства реформи були закони про Стан. Ухвалені ще на початку XIX ст., вони протягом століття декілька разів перевидавались. Закони про Стан регулювали головним чином особливості землеустрою тієї нечиленної частини селянства, яка зберігала специфіку у правовому становищі. Особливості землеволодіння і землекористування таких розрядів українських селян були засереджені у главі законів "Особисті правила, що стосуються однодвірців, малоросійських козаків, військових обивателів, поселенців-власників /колишніх колоністів/ і оселених у Тавричній губернії татар".

У дисертації показано, що на початок XX ст. аграрне законодавство було в значній мірі неупорядковане. Нові постанови зміщувалися з правилами, які вже застаріли, але ще зберігалися у Звіді законів. Однак головне в тому, що це законодавство перетворювало селян, з юридичної точки зору, в "напівперсону" і тому звичайно, не задовольняло самих селян. Мабуть, це найбільш яскраво простежується стосовно до України.

Небажанням поширювати загальноцивільні норми на селянське землеволодіння і землекористування пояснюється у значній мірі прагненням правлячих кіл зберегти існуючі норми українського звичаєвого права. Змушувала широко застосовувати на місцях звичаєве право й наявність абстрактних і неточних визначень, що містились у чинних законоположеннях. Це підтверджується узагальненими у дисертації матеріалами судової практики.

До звичаєвого права часто запобігали волосні суди українських губерній навіть на початку XX століття. Вивчення судових рішень українських волосних судів та спеціальних програм для збирання юри-

дичних звичаїв,¹ свідчить про те, що норми звичаєвого права регулювали життєво важливі питання селянських відносин. Особлива увага в них приділялась юридичним відносинам між членами сім'ї з приводу власності й успадкування, а також питанням опіки і піклування. звичаєвим правом регулювались і деякі зобов'язальні питання.

У 1861 р. царський уряд не тільки не скасував більшість, раніше чинних у межах України норм звичаєвого права, що регулювали майнові відносини селян, але й санкціонував їх подальше використання. Можливість застосування юридичних звичаїв припускалась майже всіма основними нормативними актами, що містилися у законодавчому пакеті реформи 1861 р. Сенатське тлумачення додавало цій санкції статус наказу. Узаконення функціонування звичаєвого права у державній практиці знайшло своє подальше закріплення у "Тимчасових правилах про волосний суд" 1889 і 1912 рр. Уряд старанно охороняв інститут звичаєвого права, намагаючись за його допомогою зберігти становість і консервувати патріархальність села. З другого боку, українським селянам це право надавало можливість дотримуватися дідівських звичаїв і дещо відстокувати свої інтереси.

І все ж неухильний процес розхитування, розмивання юридичного звичаю продовжувався, викликаний нестримним розвитком капіталістичних відносин. Особливо це яскраво прослідується на матеріалах українських губерній. Це підтверджують дані судової практики, інші архівні документи. Проте офіційна урядова політика стосовно загалом консервативного звичаю залишалася тривалий час незмінною і перші

1. Держархів Харківської обл. -Ф.703.-Оп.І. -Д.д. 96, 710; -Ф. 704. -Оп.І. -Д.179; -Ф.705. -Оп.І. -Д.397; Обычное право крестьян Харьковской губернии /Под.ред. Иванова В.В. -Харьков. -Вып І. -1896. -Вып. II. -1898; Програма для собиранія юридических обычаев. -СПб., изд. Комиссии собиранія юридических обычаев состоящей при Отделении Этнографии Императорского Русского Географического Общества. - 1889.

кроки на шляху реформування були зроблені лише у 1902 р., коли царизм опинився у лабетах революційної ситуації.

Друга глава "Правова регламентація суб'єктів і форм селянського землеволодіння і землекористування на зламі XIX і XX століть" присвячена визначенню суб'єктів земельних правовідносин, а також правовому режиму селянських земель і форм користування ними в Україні.

У період, який розглядається в дисертації, незважаючи на всі перешкоди, йшов процес уніфікації і зламу внутріштановних переговорок у середовищі селян, спрямований на утворення однорідного стану сільських обивателів. Як свідчать документальні матеріали, у тому числі й архівні,¹ даний процес не завжди проходив рівно, без ускладнень. Окремі групи селян внаслідок уніфікації лишалися вагомих правових пільг, якими вони раніш володіли, що викликало звичайний протест цих груп. Прикладом такого опору в Україні є так зване "старозаймане питання". У Харківській губернії більшість державних селян походила з колишніх слобідських козаків, яким ще у ХУІІ ст. російський уряд дозволив селитися на правах "займанщини" й залишив зайняті ними землі у вічне володіння. Згодом "старозайманщини", звільнені від військової служби, перейшли до розряду державних селян і були оподатковані оброком, який пізніше змінився на викупні платежі. Викупувати свої землі селяни не погоджувалися і з 1874 р. стали подавати до суду позови про визнання за ними права власності на старозайманні землі та про повернення сплачених ними викупних платежів. Такі судові розгляди під пильним наглядом уряду

1. ЦІА Росії -Ф.573. -Оп.4. -Д.60к4; Иванов В.В. Неизданные труды по исследованию народной жизни: Кадастр Харьковской губернии. -Харьков. -1892; Гуров В.В., Бродский Е.К. Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаймочном землевладении в местностях бывшей Слободской Украины. -Харьков. -1884.

продовжувалися до початку ХХ століття.

Простежений у дисертації за українськими джерелами¹ процес зливання різних станових груп сільського населення відбувався насамперед на підставі правових норм, регулюючих життєдіяльність звільнених від кріпацької залежності, як найбільш цільної і великої групи. Внаслідок цього уряд отримав на початку ХХ ст. достатньо цільну спільність, вилучену з сфери загальноцивільного правового регулювання і підпорядковану спеціальному аграрному законодавству.

Домінуючу роль в об'єднанні селян в один стан відігравали закони про приписку до сільської громади. Аналіз окремих статей Загального положення про селян показує, що саме приписка поставала єдиною зовнішньою ознакою, яка зумовлювала належність особи до селянського стану.

Сільські громади виступали суб'єктами селянських земельних правовідносин, і якщо виходити з обсягу прав, які їм належали, то ще в більшій мірі, ніж самі селяни. Саме сільське товариство, а не селян царський уряд наділив землею в 1861 р., надавши першим статус юридичної особи і закріпивши за ними право розпоряджуватися землею. Разом з тим сільські товариства здійснювали кругову поруку за викупними платежами, подушними податками, забезпеченням продовольством. Дослідження нормативного матеріалу і практики його застосування, а також різних точок зору на функціональну роль "товариства" змушує погодитися з думкою тих юристів, які виділяють дві основні функції, притаманні сільським громадам: поземельну - управління загальними земельними угіддями та адміністративну, оснований на спільному проживанні членів громади і виражену у керуванні се-

1. Отчет по Главному комитету об устройстве сельского состояния за девятилетие с 19. II. 1861 по 19. II. 1870 гг. - СПб., 1870; Тройницкий А. Крепостное население в России, по X народной переписи. - СПб., 1863.

лицем. Селянин же був зведений до рівня простого користувача, ступінь прав якого у межах сільської громади визначався формою землеволодіння, встановленою у ній, - подвірною або общинною.

Після реформи 1861 р. аграрне законодавство розрізняло два основних види селянських земельних володінь - надільні землі та землі, які були придбані селянами поза наділами у приватну власність. Наявність другого виду земельних володінь, на які поширювався загальноцивільний правовий режим, свідчила про зростання розвитку капіталізму в аграрному секторі й поступове витіснення феодальних форм землеволодіння. Наведена в дисертації статистика землеволодіння свідчить, що на початку 1905 р. селяни дев'яти губерній України мали 5613609 дес. приватновласницької землі.¹

Селянська надільна земля становила основний вид земельних володінь. На початку ХІ ст. в Україні нараховувалося 3 млн. селянських дворів, які володіли 20127456 дес. надільної землі.² Більша частина правового матеріалу Положень 1861 р. була присвячена правовому режиму землекористування надільними землями, які були вилучені з цивільного обігу й стали предметом спеціального станового регулювання.

Використання надільних земель сільськими громадами здійснювалося за двома формами землеволодіння: общинною і подвірною частковою. У другій главі докладно розглянуто особливості правового регулювання кожної з цих форм, сформульовані ознаки форм землеволодіння.

Ще у ХУП - ХУІІІ ст. в Правобережній і частині Левобережної України з'явилися стійкі осередки селянської власності. Тому, вра-

1. Статистика землевладення 1905 г.: Свод данных по 50 губерниям Европейской России. - СПб., 1907.

2. Там же.

ховуючи особливості звичаєво-правових відносин у районах Правобережжя, Полтавській, Чернігівській і частині Харківської губерній, закон передбачав для цих місцевостей сімейне спадкоємне користування окремими ділянками як "більш згідне зі звичаями її мешканців". Ця форма землеволодіння, яка використовувалася вказаною адміністративно-господарською структурою /якщо розглядати її з точки зору букви імперського закону/, відрізнялася від общинної лише наявністю переділів в останній. Але з урахуванням норм звичаєвого права подвірне землеволодіння, яке домінувало в Україні /ця форма охоплювала 63,5% надільних земель/, мало певні переваги. Особливо яскраво це просліджувалося на Правобережжі, де основною рисою земельних відносин було тяжіння до приватної селянської власності. Розвиток землеволодіння в цьому регіоні проходив у тому ж напрямку, що й у Західній Європі. Губернії України, де переважувала общинна форма володіння землею, дещо відставали в аграрному розвитку.

У третьій главі "Підготування і прийняття столипінського аграрного законодавства" досліджується діяльність урядових комісій по підготуванню аграрних законопроектів, подається правовий аналіз столипінських указів, а також показується роль українських депутатів в ухваленні столипінських аграрних законів..

На підставі аналізу матеріалів комісій і нарад з питання перегляду законодавства про селян, у яких яскраво відображається боротьба різноманітних угруповань правлячого класу, в дисертації робиться висновок про те, що основні правові інститути наступних аграрних перетворень /принципи й механізм землеустрою, банківська діяльність, переселення селян/ були опрацьовані ще до приходу П.А.Століпін до влади.

Стосовно України слід відзначити, що праці багатьох комісій не відображували національних особливостей українних регіонів імперії.

Вийняток становить лише "Особиста нарада з проблем сільськогосподарської промисловості", створена С.Ю.Вітте, яка за допомогою своїх місцевих комітетів тримала руку на пульсі селянського життя усіх районів Росії.

Наприкінці XIX - на початку XX ст. капіталістичні відносини в сільському господарстві українських губерній були значно поширені у порівнянні з іншими регіонами Російської імперії. Аграрна політика царизму, яка протягом півстоліття робила ставку на патріархальні устої, була вже не в змозі стримувати революційну активність селянської маси звичайними заходами. Зміни, які відбувалися де-факто в українському селі, на жаль, були позбавлені правових засад і затиснуті у лабеті соціальної ізоляваності й селянського малоземелля.

Новий політичний курс уряду П.А.Столипіна ґрунтувався на низці указів, частина з яких була ухвалена надзвичайним порядком. До них належать укази про продаж через Селянський поземельний банк удільних земель /від 12 серпня 1906 р./ і про продаж вільних казенних земель /від 27 серпня 1906 р./. Указ ухвалений 5 жовтня 1906 р., скасував деякі обмеження у правах сільських обивателів, хоча вони й так втратили вже своє значення.

Серед усіх заходів, здійснених шляхом надзвичайного указного законодавства, найбільшого значення уряд надавав руйнуванню общини й семейної власності на надільну землю. Саме цю мету переслідував уряд в указі від 9 листопада 1906 р. "Про доповнення деяких постанов чинного закону, що стосуються селянського землеволодіння і землекористування".

Детальний правовий аналіз виданих П.А.Столипіним указів свідчить про те, що заходи, які застосовувалися урядом, були спрямовані на утворення шару дрібних селянських власників - економічної і політичної підпори поміщицької імперії Романових. Законодавчі акти

мали ліберально-буржуазний характер і за свої економічним станом безсумнівно сприяли розвитку капіталістичних відносин на селі, отже були прогресивними, Україна була регіоном, де ці закони "прийшлися до пори" й зустріли найменший опір з боку селянської патріархальності. Вони де юре закріпили існуючі форми й умови сільськогосподарського виробництва. Наочно це видно з виступів українських депутатів III Державної думи, які при обговорюванні надзвичайного законодавства для ілюстрації своїх доводів постійно зверталися до практики аграрного розвитку українських губерній.

Тому проведені дослідження дозволяють стверджувати, що прогрес дійсно мав місце, але не в кращому своєму варіанті, коли уряд взагалі констатував і юридично оформлював зміни, що вже трапилися.

У четвертій главі "Реалізація століпінської аграрної реформи в Україні" аналізується процес впровадження актів про землеустрій, висвітлюється діяльність українських відділень Селянського поземельного банку, а також характеризується правова регламентація переселення українських селян.

Запровадження століпінських указів у життя почалося негайно після їх ухвали. Як самі укази, а потім і ухвалені Думою аграрні закони, так і діяльність по їх застосуванню мали перш за все землеупорядний характер. Землеулаштовні роботи, які почалися наприкінці 1906 - на початку 1907 рр., були оприйняті значною більшістю українського селянства позитивно. Особливо це стосується першого етапу землеупорядкування - закріплення землі у приватну власність. Але як це не парадоксально, поширеність подвірного землеволодіння в Україні з'явилася каменем спотикання для другого етапу землеулаштовних робіт - утворення хутірських і відрубних господарств. Це пояснюється наявністю малоземелля, яке не дозволяло основній селянській масі України створити рентабельне господарство і змушувало селян дотримуватися череззсмулля, яке забезпечувало стабільний мінімальний

урожай. Тому при утворенні відрубів і хуторів землеупорядники часто запобігали до різних форм примусу, що викликало опір селян, які намагалися захистити свої інтереси. На що уряд відповідав насиллям.

Значною перешкодою на шляху столипінської аграрної реформи ставала відсутність розвинутої юридичної бази, насамперед у забезпеченні чіткого правового режиму земельної власності селян, які вийшли з общини. Зусилля П.А.Столипіна і його кабінету з приводу утворення безстанового місцевого суду і запровадження загального для всього населення цивільного законодавства закінчилися невдало.

Розглядається також нормативна база важливого інструменту реалізації аграрної реформи, використання якого передбачало ще Редакційна комісія Плеве-Стишинського, - Селянського поземельного банку в цілому і його українських філій зокрема. Банк було утворено ще на початку 80-х років XIX століття. До такого рішення уряд підштовхнуло наявне малоземелля, бо згідно з Положеннями 1861 р. селяни так і не отримали наділів, "достатніх для забезпечення їх побуту".

Звичайно, виникло питання: як допомогти малоземельному й до того ж нужденному селянству? Але поки уряд ставив питання, в Україні вже провадилась робота по організації селянського кредиту. У Тавричеській губернії, наприклад, кредитні й посередницькі функції по придбанню селянами землі взяла на себе Мелітопільська управа задовго до утворення Селянського банку. Тому відповідь за тих умов була єдина: надати селянину пільгового кредиту для купівлі необхідної землі, організованого на зразок викупної операції, передбаченої реформою 1861 р. Саме це й було зроблено 18 травня 1882 р. шляхом прийняття "Положення про Селянський поземельний банк". Столипінська реформа внесла суттєві зміни у постанову позикової справи, яка дозволяла лише заможній верхівці села користуватися кредитними послугами Селянського банку. Ставилося на те, що розпад

общини приведе до концентрації в руках спроможних селян матеріальних і насамперед земельних ресурсів села.

Але столипінське законодавство, намагаючись захистити надільні землі від спекулятивних махінацій, не створило повної рухливості селянської земельної власності. Операції по купівлі-продажу надільної землі мали становити обмеження: угоди мали відбуватися лише між особами селянського стану; встановлювався крайній розмір земельних площ, які купувалися / в Україні він не перевищував шести вищих або шести вказних наділів/; операції по заставі землі мали здійснюватися лише за участю Селянського поземельного банку, /внаслідок чого в його руках зосередилося монопольне право спекуляції землею/

Практика переселення для селян України була не нова. Ще у XVI ст. утікачі з Дніпра і Правобережжя, рятуючись від свавілля можновладців, почали обживати землі Слобідської України, охороняючи їх від набігів кочівників. У середині XIX ст., скористувавшись досвідом предків, українські переселенці, об'єднуючись у групи з 20-40 чоловік, самовільно потягнулися до степів Середньої Азії, рятуючись від безземелля. На жаль лише на початку XX ст. уряд побачив у переселенні засіб усунення напруження на селі, припинення обезземелювання селян і змушений був скасувати всі законодавчі "рогатки", які перешкоджували руху переселенців. На вирішення цього питання була спрямована низка нормативних актів. Насамперед слід відзначити нові правила переселення селян від 6 червня 1904 р., які сприяли його активізації. Разом з цим мала місце правова нестабільність у сфері переселення. Тільки за період з березня 1906 до травня 1908 рр. вийшло біля 200 розпоряджень з цього питання, що свідчить про неспроможність уряду належним чином організувати переселення.

Статистичні дані переселення українських селян свідчать про те, що результати цього процесу також були безутішні. Невиконання уря-

дом і його апаратом взятих на себе зобов'язань і насамперед по наданню матеріальної допомоги селянам, невинуватим бюрократична тяганина у вирішенні переселенських питань призводила до розорення значної частини переселенців і повернення селян.

Таким чином, незавершення століпінських аграрних перетворень було наявне. Тому не випадково, що аграрна проблема була головною у революціях 1917 р. На жаль, аграрне питання не було вирішене і після 1917 р. за 70 років існування Радянської влади.

У Висновку підведені підсумки, сформульовані висновки і практичні рекомендації, спрямовані на подальшу розробку сьогоденної концепції аграрної реформи.

Основні положення і висновки дисертаційного дослідження викладені у публікаціях автора:

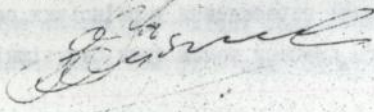
1. Правовая регламентация организации и деятельности поземельной крестьянской общины в России в конце XIX - начале XX веков /обзор литературы./ //Реформа политико-правовой системы советского общества и укрепление социалистического правопорядка: Краткие тезисы. -Харьков. -1990. -0,2 п.л.

2. Украинские депутаты III Государственной думы и столыпинское аграрное законодательство //Проблемы совершенствования законодательства Украины и практики его применения: Краткие тезисы. -Харьков. -1991. -0,2 п.л.

3. О проведении столыпинской аграрной реформы на Украине //Проблемы совершенствования законодательства Украины и практики его применения в современных условиях: Сб. научн. трудов. -К., 1992. - 0,4 п.л.

4. Правовая основа крестьянского землевладения и землепользования на Украине перед революцией 1905-1907 гг. //Деп. в ИНИОН АН РФ, № 46757. -1992. -1 п.л.

5. Правовые истоки столыпинской аграрной реформы на Украине //Актуальные вопросы правотворческой и правоприменительной деятельности: Сб. научн. трудов. -К., 1992. -0,4 п.л.

Ответственный за выпуск *доц. Власенко С.И.*

Подп. к печ. *16.11.92* Формат 60×84^{1/16}. Бумага тип. Печать офсетная. Усл. печ. л. *1.0*
Уч.-изд. л. *1.0* Тираж *100* экз. Зак. № *3961* Бесплатно.

Харьковское межвузовское арендное полиграфическое предприятие.
310093, Харьков, ул. Свердлова, 115.

#8 26.213

AV 26.213